

ІСТОРИЧНІ АСПЕКТИ ДЕРЖАВНО-ПРАВОВОГО ТА ПОЛІТИЧНОГО РОЗВИТКУ

УДК340(477.75) (091)

Хаялі Р. І., НУ «ОЮА»

ПОЛІТИКО-ПРАВОВИЙ СТАТУС КРИМУ В ПРОГРАМНИХ ДОКУМЕНТАХ ТИМЧАСОВОГО КРИМСЬКОГО МУСУЛЬМАНСЬКОГО ВИКОНАВЧОГО КОМІТЕТУ І ТАТАРСЬКОЇ ПАРТІЇ (БЕРЕЗЕНЬ – ЖОВТЕНЬ 1917 РОКУ)

Стаття присвячена аналізу програмних документів ТКМВК і Татарської партії, в яких сформульовано мету і завдання політичного врегулювання статусу Криму у складі Росії після Лютневої революції.

Лютнева революція і пов'язані з нею політичні події визначили новий етап у розвитку політико-правової думки кримських татар. Вивчення і висвітлення правових джерел даного періоду дає змогу реконструювати основні тенденції та особливості правосвідомості у середовищі кримських татар.

Метою і завданнями статті є науковий аналіз основних положень програмних документів ТКМВК і Татарської партії, що відобразили складний процес політико-правового вирішення статусу Криму після Лютневої революції.

Лютнева революція в Росії та подальші політичні події в центрі і в Криму справили якісно новий вплив на розвиток концепції державності у кримськотатарській політико-правовій думці. Реакцією на події в Петрограді в лютому 1917 року стала багатотисячна маніфестація кримських татар у березні в Сімферополі під гаслом «Свобода, рівність, братерство і справедливість!». На вимогу широких верств

населення і національної політичної еліти Таврійське магометанське духовне правління, яке повністю дискредитувало себе корупційним продажем вакуфних земель і безпринципною позицією в духовній сфері, було ліквідовано.

25 березня 1917 року в результаті проведення агітаційної роботи та організаційних заходів представники всіх політичних сил кримських татар під головуванням С. Хаттатова провели у Сімферополі Всекримський мусульманський з'їзд, в якому взяли участь майже 2000 делегатів. На з'їзді було утворено політичний орган – Тимчасовий Кримський мусульманський виконавчий комітет (ТКМВК), що дістав визнання Тимчасового уряду Росії. Комітет, що складався з 50 делегатів, мав повноваження і діяв у період до скликання Курултаю кримськотатарського народу. Очолований Н. Джиханом ТКМВК складався з духовного управління і відділів вакуфного майна, народної освіти, бюджету і статистики. У підпорядкуванні ТКМВК було виконавче бюро.

У перший період своєї діяльності ТКМВК основні зусилля сконцентрував на прийнятті та виконанні програмних документів, а саме на організації місцевих комітетів та участі у виборах до Установчих зборів, на здійсненні реорганізації духовного управління та управління вакуфом, а також на проведенні докорінної реформи системи освіти.

Друкованими органами ТКМВК виступили газети «Міллет» («Нація») (редактор А. С. Айвазов) і «Голос татар» (редактори А. Боданінський і Х. Чапчакчі).

У ТКМВК вирішальні позиції належали лівим силам, діяльність яких визначила формування політико-правової концепції майбутнього кримських татар і народів Криму у складі Росії.

В умовах наростання політичного хаосу і кризи в Росії та у Таврійській губернії 22 липня 1917 року ТКМВК приймає «Політичну програму татарської демократії». «Програма» в концентрованій формі виражала політико-правовий механізм державного устрою Криму.

«Програма» підтримувала політику Тимчасового уряду Росії. Татарська демократія ставила завданням бути на сторожі загальнодержавних інтересів, а тому вона цілком підтримувала творчу роботу Тимчасового уряду, оскільки він не йшов урозріз з ідеологією революційної демократії [1].

У програмі зазначалося, що в єднанні з усіма політичними групами татарська демократія вважає своїм обов'язком підготувати татарське населення до моменту, коли збереться «господар землі російської – Установчі збори» [2]. У передовиці газети «Голос татар» підкреслю-

валося, що метою кримських татар є політична автономія, передача землі та вакуфних капіталів трудовому народові, а національно-культурна автономія виступає як необхідний фактор вільного розвитку національної самосвідомості [3].

На думку укладачів, в Установчих зборах татарський народ в єднанні з іншими народами буде домагатися встановлення федеративної демократичної республіки. Головне завдання представників татарської демократії в Установчих зборах полягало у вимозі передачі всієї землі трудовому народові. Велика увага приділялася питанню повернення усіх розкрадених вакуфних земель вакуфному фонду та повернення старим режимом привласнених вакуфних капіталів.

Стосовно майбутнього політичного устрою Криму в програмі зазначалося, що татарський народ в єднанні з іншими народностями, що населяють Крим, не вимагає для себе політичної автономії, але й не дозволить запровадження в Криму політичної гегемонії будь-якого народу, що не має ні культурних, ні історичних, ні етнографічних прав на неї. Татарський народ вимагає національно-культурної автономії як необхідного фактора для вільного розвитку національної самосвідомості народу [4].

Як подолання пережитків минулого передбачалося скасування від імені трудового народу станових привілеїв, що існували для деяких татар (мурзаків), «котрі по суті були досі страшними паразитами на його тілі і причиною багатьох його бід» [5].

В цілому «Програма» визначила політико-правові пріоритети кримських татар – національно-культурна автономія в оновленій демократичній республіці. Право націй на самовизначення – популярне гасло епохи – в розумінні укладачів «Програми» не виходило за рамки національно-культурної автономії, яка мала враховувати етнічні, історичні особливості і поширювалася на релігійну, культурну, освітню сфери. Такий підхід і таке бачення політико-правового вирішення статусу кримських татар і Криму, з одного боку, свідчили про лояльність етнічної еліти до нового режиму, про наявність певної віри і надії на вирішення національного питання в новому політичному форматі. З другого боку, відсутність правових доктрин, які обґрунтують «історичне право» на національно-територіальну автономію, або незалежне державне будівництво свідчила про перманентність у розвитку національної політико-правової думки. У подальшому обидві тенденції зумовлять народження третьої – вирішити питання автономії, або державності кримських татар за будь-яку ціну, в тому числі із залученням зовнішніх сил. Усе це неодноразово буде штовхати

національних політичних діячів на різного роду регіональні та міжнародні авантюри.

Навесні-влітку 1917 року в Криму виникає і формується політична партія кримських татар – Об'єднана соціалістична татарська партія, або Татарська партія, основу якої становили соціалісти федералісти. Створена партія розгорнула активну політичну діяльність. Ініціатором будівництва партії було учительство – прихильники соціалістичних ідей. Визнаним лідером партії був А. Боданінський. Лідери і представники партії становили вісімдесят відсотків членів ТКМВК, займаючи ключові позиції. За їхньою участю в місцях проживання кримських татар було створено 124 низові комітети.

Членом партії могли бути особи, які досягли 18 років. Наприкінці 1917 року в лавах партії нараховувалося 60 тисяч членів [6].

Створення Татарської партії було зумовлено бажанням інтелектуальної еліти мати свою політичну силу, яка мала репрезентувати в найближчій перспективі інтереси народу у Крайових і Центральних Установчих зборах.

У липні 1917 року було прийнято програму партії, що складалася з преамбули, п'яти розділів і 27 пунктів. Програма була прийнята всіма 30 кримськими делегатами, причому 5 делегатів розходилися з думкою комітету лише в аграрному питанні, визнаючи приватну власність недоторканою, а два делегати не погодилися з назвою програми «Татарська», пропонуючи назвати її «Мусульманською».

Прийнята програма партії перегукувалася з ідеями Російської партії соціалістів-революціонерів. Це цілком закономірно пояснюється тим, що Крим був аграрним районом Російської імперії, а серед кримськотатарського населення найгострішим було земельне питання. Декларовані партійні інтереси перегукувалися і були продовженням розвитку ідей А. Медієва та його друкованого органу «Ватан хадімі» («Служитель Батьківщини»), (травень 1905 – січень 1907 рр.).

Більш чітко в «Програмі татарської партії» була виражена політична доктрина державності. Зокрема, у преамбулі програми проголошувалось, що Росія має бути демократичною федерацією національностей. Кожен народ, який живе в Росії, незалежно від заселеної ним території, має репрезентувати автономну групу, яка розв'язує всі свої національні завдання цілком самостійно: територіальні області повинні мати суто адміністративний характер і ніяк не впливати на національні відносини. У державі всі мови мають бути рівні [7].

У першому розділі (п. 1) «Національно-правова сфера» підкреслювалося, що партія поділяє виставлене лівими соціалістичними партіями гасло рівності. Вважаючи всіх громадян рівними перед законом,

партія ставить своєю метою піднести культурний та економічний рівень татарської нації на однакову висоту з іншими культурними національностями Росії. Для досягнення цієї мети Татарська партія вважає за необхідне домогтися:

а) широкого самовизначення народу, відкриття шкіл рідною мовою, що цілком відповідатимуть побутові, релігії та національним традиціям;

б) ведення в усіх національно-духовних установах діловодства рідною мовою;

в) задоволення урядом потреб, які не можуть бути виконаними самим народом [8].

Другий розділ «Про спосіб правління і громадянський обов'язок» (п. 2 – 8) визначив ставлення партії до суверенітету народу. Зокрема, під суверенітетом народу мається на увазі можливість зосередження всієї верховної державної влади в руках народу; встановлення демократичної республіки на національних федеративних засадах. Важливим положенням було введення загального рівного прямого таємного голосування на виборах до всіх державних установ, а також до всіх місцевих органів самоврядування. Активне і пасивне виборче право встановлювалося з 20 років. На думку упорядників, майбутні Законодавчі збори мають бути однопалатними. У всі державні та місцеві установи представники мають обиратися терміном на чотири роки. Програма передбачала введення інституту обов'язкового референдуму для обговорення та введення в дію основних законів.

У цьому розділі закріплювалося також право на безоплатне судочинство і введення загальної обов'язкової безоплатної освіти (п. 9 – 10).

У другому розділі окремим підрозділом «Права особи і громадянина» подано застереження. Зокрема зазначається, що всі громадяни Росії незалежно від статі, народності і віросповідання мають бути рівні перед законом (п. 11). «Чоловік і жінка: росіянин, татарин, поляк, єврей, вірменин, мусульманин, лютеранин, католик, православний, штундист – всі повинні мати однакові права». Станові відмінності мають бути знищені. Звання дворянське, міщанське, селянське, купецьке та інші мають бути скасовані. На їх місце має бути запроваджено одне спільне для усіх звання російських громадян.

Усі громадяни повинні дістати невід'ємне право на повну свободу совісті та віросповідання, усного і друкованого слова, зборів, спілок і страйків (п. 12).

Відповідно до програми партії (п. 13) кожен громадянин мав право переслідувати перед судом порушника своїх прав, а також сам

мав відповідати перед законом. Особлива увага приділялася праву громадянина на складання петицій, які безпосередньо подаються урядові.

Важливим елементом особистих прав було скасування паспортів (п. 14). Також установлювалася свобода повсюдного мешкання, перездру по Росії та виїзду в іноземні держави. Утверджувалася недоторканність особи, житла і листів громадян (п. 15).

Третій розділ «Про захист батьківщини і держави» визначав ставлення до військової повинності. Пункт 16 пропонував замінити примусову військову повинність на навчання добровольців у певний час. При цьому навчання військ кожного народу повинно здійснюватися його рідною мовою. Військові частини мали розміщуватися на рідній території і становлять окрему військову одиницю. Пункт 18 надавав військовослужбовцям політичних прав.

Пункти 19, 20 являли собою класичний російський популізм революційної епохи. «Татарська партія сприятиме відверненню воєн шляхом взаємного порозуміння народів на мирній конференції. Кожен уряд, що ігнорує своїми постановами рішення міжнародної мирної конференції, має бути усунуто робітниками і військами усього світу».

Четвертий розділ програми було присвячено аграрному й економічному питанням. Пункт 21 в турецькому виданні встановлює соціалізацію землі. В архівному варіанті – «Вся земля належить народові». У розпорядження кожного землевласника має бути надано стільки землі, скільки йому буде під силу обробити без найманої праці; причому ця земля перебуває в його розпорядженні до тих пір, поки він її обробляє (п. 22). Землі, що не обслуговують потреб народу, як-от: казенні, удільні, і т. д. підлягають безоплатному примусовому відчуженню (п. 23). Такому ж відчуженню підлягають також землі, що перейшли у приватні руки за давністю володіння. Приватновласницькі землі, придбані не за давністю володіння, підлягають примусовому відчуженню за оцінкою. Кожна спільнота сама розпоряджається землею, відведеною їй на користування (п. 24) [9].

Окремим питанням розглядалася процедура соціалізації всіх фабрик і заводів (п. 25). Причому весь чистий прибуток з продуктів виробництва мав надходити в розпорядження працівників. Також скасовувалася процентна система в банках, яким надавалося право брати участь у розподілі прибутку з підприємств (п. 26).

Таким чином, соціалізація промисловості і фінансів являла собою симбіоз соціалістичних ідей і шаріатських установлень ісламу. Ці положення більш чітко знайшли відображення в п. 27, де говорилося, що в

інтересах захисту робітничого класу від фізичного і морального вирождення партія цілком солідарна з вимогами соціал-демократів [10].

Аналізуючи «Політичну програму татарської демократії» та «Програму Татарської партії», необхідно зазначити такі закономірності і тенденції розвитку політико-правової думки у вирішенні державного статусу Криму. Обидві програми є концентрованим вираженням ще не зовсім усвідомлених та сформованих політичних ідей і перспектив у середовищі етнічної еліти щодо кримських татар у складі Російської держави. Програми мають лозунговий характер і являють собою всього лише наміри, а не механізм правового вирішення державного облаштування майбутнього Криму і народів, що населяли його.

Цілком очевидно, що програми спрямовані на підтримку Тимчасового уряду та його політики. Особливістю змісту програм є типово народницький популізм – «татарська демократія», «передача всієї землі трудовому народові», – який був характерний для російського політичного дискурсу. Певною мірою політичні інтереси програм подвійні, що свідчить про відсутність розуміння лідерами ТКМВК і Татарської партії перспектив розвитку Росії та регіону. Як наслідок відсутність чітких намірів і стратегічної мети у політико-правовому визначенні статусу Криму.

Автори програм, не вимагаючи політичної автономії, в той же час не допускають «політичної гегемонії будь-якого народу» в Криму. Але при цьому погоджуються на національно-культурну автономію. Документ більше сконцентрований на вирішенні політико-правових питань кримських татар, не враховуючи інтересів інших народів Криму. Це значно утруднює політичну підтримку і консолідацію різних політичних сил народів Криму, їхню участь у вирішенні правового статусу півострова. Ця закономірність як парадигма в кримськотатарській політико-правовій думці збережеться і набуде свого сталого розвитку у подальшому.

В цілому програми свідчать про політичну незрілість «татарської демократії», її сподівання на центральну владу.

Суперечливість багатьох положень програм свідчила про тимчасове трансформування у «єднанні» національної еліти, про приховані і глибинні протиріччя в її середовищі, які восени 1917 року виллюються у відкрите політичне розмежування і як наслідок різне бачення перспектив правового врегулювання статусу Криму.

З проведенням виборів і скликанням Курултаю у листопаді 1917 року у національному русі сформується три крила: ліве, на чолі з секретарем Курултаю А. Боданінським, центр, представлений,

не без застережень, насамперед муфтієм Н. Джиханом і праворадикали на чолі з Дж. Сейдаметом [11].

Ці тенденції в недалекому майбутньому визначили новий етап розвитку політично-правової думки кримських татар у вирішенні державного статусу Криму.

Бібліографічний список

1. Политическая программа татарской демократии // Голос татар. – 1917. – 9 сентября.
2. Там само.
3. Передовица. Бесконечной скорбью... // Голос татар. – 1917. – 22 июля.
4. Политическая программа татарской демократии // Голос татар. – 1917. – 9 сентября.
5. Там само.
6. Королев В. И. Возникновение политических партий в Таврической губернии. – Симферополь: Таврия, 1993. – С. 24 – 25.
7. ДААРК. Ф. 1. Оп. 1, Д. 770. Арк. 112 – 114; Hablemitoğlu Ş., Hablemitoğlu N. Şefika Gaspıralı ve Rusyada Türk Kadın Hareketi (1893 – 1920). – Ankara, 1998. – S. 604 – 605.
8. Там само. Арк. 112 – 114; S. 604 – 605.
9. Там само. Арк. 112 – 114; S. 604 – 605.
10. Там само. Арк. 112 – 114; S. 604 – 605.
11. Зарубин А. Г., Зарубин В. Г. Без победителей. Из истории гражданской войны в Крыму. – Симферополь: Таврия, 1997. – С. 51.

Статья посвящена анализу программных документов ВКМИК и Татарской партии, в которых сформулированы цели и задачи политического урегулирования статуса Крыма в составе России после Февральской революции.

The article deals with program documents of TCMAC and Tatar Party in which formed the main aims and tasks of political regulation of the status of the Crimea in Russia after February revolution.

Стаття надійшла до редколегії 18.01.2013